

Především je nutno podtrhnout, že o dialektice jako základní metodě práce v marxistické teorii se zde abstraktně neuvažuje a slovně se na tento fakt vůbec nepoukazuje, ale zato se dialektiky jako metody práce skutečně důsledně a mistrně používá. Jednotlivé problémy jsou exponovány i zpracovávány ve své bohaté složitosti, mnohotvárnosti a vnitřní rozpornosti.

Za druhé si zaslouží zvláštní pozornosti způsob práce s nemarxistickou literaturou. Jugoslávští autoři přistupují k této literatuře prostřednictvím své analýzy dnešní doby a zkoumají, jak a co z této doby se odráží a je vyjádřeno v nemarxistické literatuře. Z tohoto zorného úhlu pak v ní objevují hodnoty a poučení a přistupují ke kritickému pohledu na její obsah.

Dále působí velmi kladně a sympaticky angažovanost zpracování jednotlivých problémů, angažovanost ponejvíce v kladném smyslu toho slova. Autoři se nevyhýbají problémům nejsoučasnějším a nevyhýbají se jejich kriticko-teoretické analýze, prostřednictvím jejíhož obsahu chtějí přímo zasahovat do koncepce řešení jednotlivých problémů státními i stranickými orgány.

S tím pak velmi úzce souvisí i publicistická forma zpracování statí, která se pohybuje na hranici mezi odbornou statí a esejí. A pohybuje se na této hranici ve prospěch toho, co chtějí autoři říci.

Na druhé straně nelze ovšem nevidět určité slabiny a nedostatky recenzovaného sborníku. Nelze nevidět to, že se autorům nepodařilo vyhnout se mnohým úskalím.

Především se ve zpracování problémů projevuje skutečnost, která je velmi podobná naší situaci, že totiž kapitoly, které jsou věnovány socialistické společnosti, jsou v průměru viditelně slabší než ty, jež se zabývají filosofickými problémy nebo analýzou Marxových textů. Projevuje se zde fakt, že o socialistické společnosti je toho zatím známo skutečně nepříliš mnoho, že obzor je omezen dosavadními zkušenostmi a že zde chybí skutečně systematické teoretické zkoumání a zobecnění.

Tento nedostatek je na mnohých místech ještě znásoben a podtrhován tím, že volba a cíle zpracování některých dílčích problémů jsou nadmíru poplatné některým ideologickým problémům na úkor jejich teoretického obsahu a teoretických souvislostí. Tak např. některé výpady proti stalinismu působí nikoli dojmem organické součásti teoretického rozboru, nýbrž rušivě, jakoby takový výpad byl povinností. Podobně se v řešení některých otázek objevují prvky koketování s tzv. „třetím světem“. A rovněž některé rozboru jugoslávské cesty a jugoslávských zkušeností (samosprávy) z určitých ideologických důvodů význam těchto cest a zkušeností přeceňují.

Přes velmi plodné, významné a dominující zaměření na problémy dnešní doby se někdy projevuje nevyváženost proporce mezi marxologickými stránkami rozboru (výklad Marxových textů) a mezi těmi jeho stránka-

mi, které hledají odpovědi na otázku, co je specifikem dnešní doby a dnešního člověka a co přináší znalost tohoto specifika do marxistické koncepce člověka a odcizení.

V jednom považují za ne zcela domyšlenou i samotnou koncepci sborníku. Jeho tematický záběr — od filosofických aspektů problémů člověka a odcizení až k soudobé problematice člověka a odcizení v podmínkách socialismu — je ucelený a promyšlený. Zároveň však celek působí mnohdy dojmem, jakoby jednotliví autoři o sobě nevěděli. V některých rozborech se překrývají (zbytečně) a zároveň chybí i jen stín polemiky (tam, kde se v názorech neshodují). Odstranění tohoto momentu by přispělo k svěžesti textu a podalo by plastičtější obraz o stávajícím stavu řešení těchto problémů v jugoslávské filosofii a sociologii.

Všechny tyto skutečnosti jsou sice určitými rušivými momenty, nemění však nic na základních hodnotách celku, které jsem zdůraznil v předchozím rozboru. Vydání tohoto sborníku je významným edičním počinem a může přinést mnoho podnětného pro další vývoj zkoumání podstaty člověka a problému odcizení jak našimi filosofi, tak našimi sociology.

Ota Záhora

Několik poznámek ke knize Jean-Jacques Servan-Schreibera, *Le défi américain*

Denoël, Paříž 1967, str. 342.

Úvodem jen několik málo slov o vnějším osudu knihy, která v posledních měsících vzbudila ve francouzsky mluvícím světě pozornost, jako málokterá publikace jiná. Pařížský Denoël vydal knihu v říjnu minulého roku; do okamžiku, kdy byla tato recenze psána, nepřestala Servan-Schreiberova kniha zaujímat naprosto čelné místo v indexu prodaných knih. Zájem o ni přesáhl velmi rychle francouzské hranice: německé a zejména španělské vydání *Americké výzvy* se stalo prvořadou událostí. Snad poprvé v Francii bylo vydání jednoho knižního titulu spojeno s tak cílevědomou reklamou, jaká provázela a vlastně stále ještě provází knihu Servan-Schreibera, aniž by však tato reklama — třebaže je někdy a ne zcela neprávem považována za přemrštěnou — knize u čtenářů a kritiky ublížila.

Právě zmíněný „vnější“ osud knihy nelze ztrácet ze zřetelů. Domnívám se, že Servan-Schreiberovu studii je zapotřebí posuzovat ze dvou hledisek, ve dvou rovinách:

1. Je třeba posoudit, čemu odpovídá její ohlas, i když chápeme, že je do určité míry podmíněn velkou reklamou.
2. Kniha patří do oblasti dosud naší sociologii zanedbávané, a to do oblasti výhledů do budoucnosti.

Všimněme si nejprve prvního hlediska. Velký ohlas, i když — jak již řečeno — obratně podmíněný dobře zasvěcenou a dobře vedenou reklamou, odpovídá tomu, co se pomalu ve vědomí francouzského, obecně-

ji západoevropského publika začíná prosazovat: totiž vědomí rostoucího amerického nebezpečí. Rozebereme toto nebezpečí blíže.

Jakou povahu má toto nebezpečí a která část francouzského (západoevropského) obyvatelstva je pociťuje nejvíce?

Pokud zde hovořím o povaze tzv. amerického nebezpečí, nečiním si nikterak nárok na plné postižení všech jeho aspektů. Pro jeho nejstručnější charakteristiku považuji za plně vyhovující resumé v závěru, k němuž dochází autor *Americké výzvy*. (Podrobněji k obsahu Servan-Schreiberovy knihy viz mou recenzi otištěnou v březnovém čísle *Vědy a života*.) Tedy povaha tohoto nebezpečí je totožná s povahou „americké výzvy“. Jde o zcela konkrétní ohrožení nezávislosti evropských zemí mohutnou expanzí americké ekonomiky. Zmíněná expanze nese zcela zákonitě s sebou růst tempa rozvoje americké technologie a vědeckého výzkumu, jež zase téměř automaticky vyvíjejí tlak jednak na výrobu, jednak na školství. Obojí se pružně přizpůsobuje — operativní pružnost tohoto přizpůsobování potřebě a jeho využití je ve srovnání s evropskými poměry většinou na nesrovnatelně vyšší úrovni. Organizaci všeho druhu pak věnují všechny zodpovědné kruhy amerického hospodářství velkou a zcela zaslouženou pozornost. Převaha americké ekonomiky, technologie, vědy se projevuje dnes už zcela zřetelně také mimo území USA a zejména na evropské pevnině, kde nabývá zcela sverázného povahy. Americký průmysl v Evropě, tj. průmysl, jehož organizace a rozhodování o něm, nehledě na ryze ekonomickou stránku věci, je plně v amerických rukou, je dnes již daleko efektivněji zorganizován než průmysl evropský. Navíc jsou dnes jeho struktury koncipovány na úrovni západní Evropy jako celku a nikoli na bázi jednotlivých západoevropských států. Američané se takto chápou podstatně rychleji a účinněji všech možností, které poskytuje existence evropského hospodářského společenství. Nikoli zanedbatelnou skutečností je rovněž pozoruhodná okolnost, že americké investice do tohoto Američany vlastněného průmyslu byly do velké míry poskytnuty Evropou. Lze sice očekávat, že poslední události ve finančním světě tuto skutečnost postupně zmodifikují — nelze však očekávat, že by pouhé finanční změny mohly proměnit skutečnosti zásadní. Servan-Schreiber dokládá tato konstatování, která se zde mohou předložit jen ve zhuťněné zkratce, konkrétními údaji, jimiž se zde nemůžeme podrobně zabývat.

Cílem Servan-Schreiberovy studie je tedy snaha objasnit podstatu soudobého amerického „ohrožení“ Evropy, ohrožení, které je ve Francii a obecně v západní Evropě sice pociťováno, ale zpravidla špatně a zcela nedostatečně chápáno. Za zmluku v této souvislosti nepochybně stojí skutečnost, že Servan-Schreiber ostře polemizuje s běžným názorem, že americká technologická, vědecká a ekonomická převaha je dána, řekněme, „hrubou silou“ finančních prostředků, které Amerika získala v důsledku různých historických okolností, jež Evropa nemohla ovlivnit. Uve-

dený argument považuje Servan-Schreiber za typickou polopravdu a odsuzuje její jako argument v podstatě ideologický. Síla „americké výzvy“ je založena na něčem docela jiném: její podstatou je, jak jsme se o tom již zmínili, vynikající organizace, invence, rychle se přizpůsobující školství, dobré plánování budoucnosti podložené vědeckými analýzami a možnostmi, jaké se všem těmto právě vyjmenovaným složkám dostává k tomu, aby jich bylo prakticky využito. Vědomí, které Amerika má o současné probíhající vědeckotechnické revoluci, není vědomím akademickým. Je naopak zcela konkrétní součástí praktického vědomí o situaci současného světa, a tohoto praktického vědomí je okamžitě a pohotově využíváno. Domnívám se, že se ojedme bez dalších výkladů, že postačí, uvědomíme-li si, jaký obrovský kvalitativní skok prodělalo jenom americké školství v průběhu posledních deseti let. Zmínil jsem se výše, že tato americká převa- ha je Servan-Schreiberem prisuzována — jistě ne vylučně, ale ve velmi podstatné míře — schopnosti rozhodujících amerických kruhů opatřit si vědecky fundované analýzy výhledů do nejbližší i vzdálenější budoucnosti a jejich ochotě tyto analýzy prakticky aplikovat. Tato schopnost úzce souvisí se schopností správného výběru, správných cílů, kterých společnost chce (a kterých je také schopna) dosáhnout.

Právě uvedená schopnost výběru správných cílů má jistě také v americké společnosti své meze. Tyto meze jsou však ještě markantnější v současné západoevropské skutečnosti. Z tohoto konstatování vychází Servan-Schreiber ve své kritice opatření v oblasti ekonomické a vědecké politiky, která uskutečňuje vláda francouzská i jiné západoevropské vlády. Meze těchto opatření jsou v nemalé míře dány také tím, že naprostá většina francouzského obyvatelstva, stejně jako obyvatelstva jiných západoevropských zemí, své obavy tváří v tvář americké výzvě pociťuje velmi nejasně a v důsledku špatných a nedostatečných informací není schopna své obavy řádně analyzovat. Nedostatečnost informací je nejzjevnější v malé ujasněnosti představ o skutečném obsahu a dosahu současného amerického ohrožení západní Evropy. Málokdo, argumentuje Servan-Schreiber, si dnes v západní Evropě uvědomuje, že expanze americké ekonomiky na evropském kontinentě ohrožuje ve svých důsledcích samu možnost svobody rozhodování v klíčových oblastech moderního průmyslu. Závažnost ztráty možnosti rozhodování je ovšem nesmírně významná a bez jakéhokoli přehánění se v podstatě rovná ztrátě národní samostatnosti.

Uvedl jsem výše, že velmi podstatnou část knihy tvoří kritika různých opatření, kterými se snaží gaullistická vláda ve Francii zarazit pronikání Ameriky do země a tím nepřímou do celé západní Evropy. Nebylo by spravedlivé, kdybychom tvrdili, že autor svou kritikou zamítá francouzskou politiku en bloc. Naopak, činí zadosť některým analýzám hospodářské situace země a Evropy, kterou de Gaullova vláda v posledních letech pro-

vedla, a stejně tak uznává hodnotu řady praktických opatření, která byla učiněna. Svou kritiku soustřeďuje autor ani ne tak na předměty opatření či analýz této politiky, jako na jejich nedostatečnost, na jejich malou adekvátnost. Omezení, která jsou francouzské politice v tomto směru vlastní, chápe autor především jako důsledek politických zábran, ať jsou reálné nebo pouze ideologické povahy. Skutečně úměrnou obranu vůči americkému pronikání do Evropy lze podle autora organizovat jedině na mezinárodní bázi. Přílišné zdůrazňování národní suverenity a v důsledku toho malá ochota angažovat se plně a bez postranních záměrů EHS ve smyslu otevřené spolupráce v zájmu posílení nadnárodního ekonomického celku — i za cenu obětování určitých, dnes stále ještě úzce národně chápáných zájmů — však otupuje výše zmíněnou neúčinnější zbraň proti americkému tlaku.

Nerozvádím šífeji tyto úvahy Servan-Schreibera, i když jsou nesporně zajímavé a mají v jeho studii závažné místo. Zmínuji se o nich pouze rámcově, abych vymezil problematiku Servan-Schreiberovy knihy. Domnívám se, že to, co jsem uvedl, dostatečně charakterizuje její předmět, smysl a cíl.

Zbývá nám nyní položit si otázku, které části francouzského a implicitně západoevropského publika se ohrožení americkým tlakem potenciálně nejvíce týká. Samozřejmě je možno říci, že v jistém smyslu se dotýká všeho obyvatelstva, byť i různou měrou. Ovšem, právě jen v jistém smyslu. Konec konců podniky Američany vlastněné nebo v důsledku jejich investic nově vybudované potřebují pracující, stejně jako podniky, za nimiž stojí kapitál domácí — francouzský či v širším slova smyslu evropský. Nelze také přehlédnout skutečnost, že v bezprostředním dopadu může účast americké organizace hrát velmi pozitivní roli, neboť zpravidla zajišťuje pracovní příležitosti, zhusta pro velmi kvalifikované síly, a to v oblastech, které by jinak byly ohroženy nezaměstnaností. Při nejmenším zvyšuje tento americký podíl možnost pracovních příležitostí všude tam, kde v důsledku konjunkturálních výkyvů dochází k ohrožení pracovních příležitostí. Na druhé straně ovšem nelze přehlédnout, že průmyslová odvětví financovaná a řízená Američany reagují s mnohem menším ohledem na lokální zájmy, jakmile se dostanou do obtíží, nebo jakmile to vyžadují určité změny jejich organizační struktury, k jejichž uplatňování při americkém způsobu řízení dochází daleko rychleji, daleko bezprostředněji. Uvedl bych zde jako typický příklad zkušenost, kterou prožili zaměstnanci všech kategorií původně francouzské firmy Bull, jakmile se stala součástí amerického koncernu General Electric. Po počátečním uspokojení všech zúčastněných tím, že budoucnost firmy Bull, jež sejevila značně nejistá, se převzetím gigantickou americkou společností zlepši, došlo téměř okamžitě k rozčarování, jakmile koncern General Electric podnikl prvé kroky k „ozdravění“ firmy Bull. Pochopitelně, že rozhodování o těchto krocích bylo diktováno celkovým zájmem

americké společnosti a bylo tedy v rukou nového, tj. amerického řízení. Okamžitě se stala zjevnou především ta skutečnost, že samostatné rozhodování leží mimo převzatý podnik, mimo zemi, kde se nachází, mimo Francii, mimo Evropu, že se přeneslo do Spojených států, a to právě v takové oblasti technologie, která je — jako je tomu v případě firmy Bull (výroba elektronických počítačů) — neobyčejně významná pro vědecký a technologický rozvoj. Skutečnost, že pozbyly schopnost a možnost samostatného rozhodování, pocítily v uvedeném případě zejména vysoce kvalifikované a v hierarchii podniku výše postavené síly — nehledě na politické důsledky zmíněného příkladu. Plným právem lze proto uvést, že kniha Servan-Schreibera se obrací zejména k těm, kteří v důsledku svého postavení jakožto technické inteligence nebo organizačních, správních, právních a finančních odborníků hrají v organizaci moderní ekonomiky důležitou roli. Tato vrstva stále narůstá. A nabývá své vlastní váhy. Servan-Schreiberova kniha se ovšem neobrací výlučně jenom k nim. Ambice jejího autora jsou jistě i v tomto ohledu větší. Skutečností ovšem zůstává, že přes půl miliónu výtisků prodaných ve Francii do začátku měsíce dubna t. r. našlo své čtenáře právě v této společenské vrstvě.

Dopustil bych se ovšem nemístného zjednodušování, kdybych tvrdil, že Servan-Schreiber vystupuje v roli tribuna zájmů jen jedné vrstvy. Smysl a cíl jeho práce je zjevně politický. Je jím snaha o získání podpory, tedy nejen odezvy, myšlenky evropské integrace, která by byla schopna přerůst úzce ekonomické meze a jež by se stala plnou integrací ve smyslu hospodářském i politickém.

Uvedený cíl knihy determinuje také způsob, jakým je psána, i — krátce řečeno — její úroveň jakožto publikace svého druhu. Kniha Servan-Schreiberova není a v pravém slova smyslu ani nechce být vědeckou studií. Proto všechny výtky, které jí byly v tomto smyslu adresovány, se nutně míjí cílem. Publikace, o níž zde mluvíme, je eminentně politickou a ideologickou záležitostí. Tomu se také podřizuje výběr faktů, jimiž autor operuje. Není zapotřebí pochybovat o jejich korektnosti a věrohodnosti. Je však nutno si uvědomit, že jsou vybrány nepochybně pečlivě, ovšem tak, aby vyhovovaly záměru, který si autor předem vytýčil a který jsem výše charakterizoval jako záměr politický a ideologický. Odtud také plyne, že by nemělo valného smyslu zabývat se detailní kritikou nedostatků knihy, jež autor nikde netvrdí, že bylo jeho úmyslem napsat studii vědeckou. Kniha Jean-Jacques Servan-Schreibera, vedle toho, že je — objektivně vzato — určitým odrazem střetání a krystalizace určitých názorů na politické a ekonomické vyhlídky západní Evropy, názorů, jež si zvolna razí cestu k společenské vrstvě, je jímž dobrým mluvčím a představitelem je právě osobnost samotného autora, je také příkladem velmi dobré publicistiky, jež má ve francouzské literatuře dlouhou a účtyhodnou tradici. Bylo by jistě chybou, kdyby-

chom — přes výše uvedené výhrady — nevyužili možnosti, které nám poskytuje, k tomu, abychom se zamyslili nad ryze teoretickým problémem, jímž je oblast analýz a výhledů do budoucnosti.

Kniha operuje výhledy do bližší i vzdálenější budoucnosti. Při její četbě jsme chtěli nechtě nucen klást si otázku, zda mají tyto výhledy své oprávnění či nikoli, a zda je sociologie povolána se jimi zabývat jako jedním z jevů současné společnosti.

Nerad bych propadl nic neříkajícím obecnostem. Avšak uvědomil jsem si četbou Servan-Schreiberovy knihy, jak nezadržitelně oblast budoucího proniká pomocí výhledových analýz do současného vědomí. Ať už se tak děje pouhou publicistikou — a to dobrou i méně dobrou — nebo vědecky pojetými, vědecky fundovanými analýzami nejdůležitějších trendů vývoje. Není samozřejmě nic překvapujícího na skutečnosti, že jednotlivé úseky, dejme tomu, národního hospodářství orientují svá rozhodování podle dlouhodobě koncipovaných analýz. Závažnější a pozoruhodnější podle mého soudu je skutečnost, že stále rostoucí potřeba těchto analýz z nejrozličnějších oblastí lidského života svou vlastní vahou přesvědčuje zpětně o nutnosti dosažení pokud možno komplexního pohledu do budoucnosti, kterážto nutnost vyvolává a doslova probouzí k životu další a další dílčí analýzy — a ovšem příslušné instituce, které jsou schopny tyto analýzy poskytovat. Jen z tohoto letmého pohledu je dostatečně zřejmé, že celá dnes již nepochybně rozsáhlá oblast tzv. futurologie se rozpadá na dva zřetelně odlišné problémy. Do jednoho z nich bych zahrnul specifickou problematiku výhledových analýz jako takových, jímž se zde pochopitelně nemůžeme a nebudeme zabývat. Druhou oblast problémů bych spatřoval více ve společenském dopadu a odrazu existence výhledových analýz *současné společnosti*. Jak jsem právě naznačil, tzv. futurologie je nesporným dilem současnosti, není sama o sobě budoucností, o níž se snaží vypovídat svými předpověďmi, a tedy obraz, který se takto pokouší vytvořit, je nejenom, avšak také výpovědí o společnosti soudobé. Proto sociologie, která by vědomě opomíjela futurologii jakožto současný jev, by se zbavovala možnosti postihnout jednu z důležitých kapitol dneška. Znovu zdůrazňuji, že právě četba Servan-Schreibera až překvapivě odhaluje potřebu sociologického zkoumání futurologie, a to z obojího uvedeného hlediska: jak z hlediska analýzy společenského obsahu dnešní futurologie, tak z hlediska sociologie vědy.

Vrátím-li se zpět ke studii Servan-Schreibera, abych se závěrem pokusil vymezit, v čem podle mého soudu spočívá užitečnost této knihy, pak bych poukázal na to, že přináší i pro nás užitečné uvědomění si reálné existence amerického tlaku na západní Evropu a snad na Evropu celou, a v čem tento tlak spočívá. A dále, že sama tato studie ne-li explicitně, tedy implicitně pobízí k sociologickému zamyšlení ve smyslu, který jsem uvedl výše.

Petr Horák

Mezilidské vztahy v moderní společnosti

Základním cílem komunistické společnosti je neustálý růst hmotných a kulturních statků jakožto základního předpokladu pro uspokojování rostoucích potřeb lidí. Komunismus má však kromě toho ještě jiné — možno říci daleko důležitější — dimenze. Je to především vytváření celého komplexu podmínek pro všestranný a harmonický rozvoj člověka a uskutečňování humanizace ve všech oblastech společenského, politického a kulturního života. Opravdová humanizace práce, která prakticky začíná odstraněním vykořisťování člověka člověkem, není jen počátečním revolučním činem a plodem socialistické revoluce, ale právem patří mezi nejdůležitější sféry faktické humanizace vůbec. Je nejtěžším a nejsložitějším problémem, který socialismus musí řešit. Padesátiletá existence socialismu dokazuje, že upevňování socialistických společenských vztahů nevede automaticky k utváření a upevňování vztahů mezilidských.

A přece až do nedávné doby se v naší teorii i praxi, zejména v době kultu osobnosti, počítalo při rozvíjení mezilidských vztahů s jakýmsi automatismem. Tato teoretická chyba spočívající ve směřování celku a části, tento globální bezrozporný a bezkonfliktní pohled na všechny jevy a stránky socialistické skutečnosti, byl zdánlivě — alespoň dočasně — uplatňován i při studiu a rozvoji hnutí brigád socialistické práce, z nichž se fakticky existující zárodečné prvky lidských vztahů přenášely často mechanicky na celkovou strukturu socialistických společenských vztahů.

To ovšem naprosto nezastírá fakt, že v hnutí BSP se skutečně projevovaly základní a podstatné rysy mezilidských vztahů jako imanentní hodnota, charakterizující rozvoj iniciativy a aktivity pracujících v podmínkách socialismu. Na druhé straně však určitá stagnace tohoto hnutí signalizovala meze rozvoje aktivity a iniciativy a procesu upevňování lidských vztahů v systému starého direktivního způsobu řízení. To ukazuje na důležitý moment, který má dva aspekty: jednak nutno mezilidské vztahy i za socialismu pokládat za relativně samostatný proces, jednak — a to je podstatné — lidské vztahy nelze pokládat za izolovaný jev, nezávislý na celkovém komplexu společenských souvislostí a vztahů. Charakter socialistických výrobních vztahů tvoří základ struktury společenských vztahů, vyúsťujících zpravidla v lidské vztahy, které pak svou existencí zpětně působí na všechny sféry života v socialistické společnosti. Zde někde spočívá podstatný rozdíl mezi socialismem a kapitalismem. Tento rozdíl bude tím větší, čím širší prostor bude pro tvorbu a zdokonalování lidských vztahů, v nichž se důsledně realizuje skutečný humanismus Marxův, Engelsův a Leninův.

* * *

Problém lidských vztahů není nový. Systematicky je na úrovni empirické sociologie pěstován už od dvacátých let v USA a s přestávkami i v Německu. Není divu, že

teorie „lidských vztahů“, známá jako teorie „human relations“, zdůrazňuje „lidský faktor“ především ve výrobním procesu. Tato teorie, patřící mezi významné části buržoazní průmyslové sociologie, zkoumá na úrovni průmyslového podniku různé aspekty: organizaci, psychologické, ekonomické, sociální aj. Cílem empirických výzkumů takto zaměřené sociologie je na jedné straně nashromáždit co nejvíce poznatků o charakteru lidských vztahů v průmyslových podnicích, o příčinách napětí a konfliktů, s cílem doporučit podnikatelům taková opatření, která by zmírnila třídní rozdíly, a na druhé straně zastítn podstatné rozdíly mezi postavením dělníka v kapitalistické a socialistické továrně. Změny v chování manažerů a kapitalistů vůči dělníkům a zaměstnancům učiněné na základě doporučení průmyslových sociologů, tabule zlepšovatelů ve velkých průmyslových podnicích, existence dělnických komisí a pracovních skupin, jakož i síť sociálních podpor a úlev, stipendia pro děti zasloužilých pracovníků (Hirszowiczová), atd., to vše zdánlivě ukazuje mnoho shodného — přirozené, že po formální stránce — s tím, co je typické pro socialismus. Snad zde někde spočívá příčina toho, proč těmto jevům shodám uvěřili i relativně pokrokoví buržoazní teoretikové jako E. Fromm,¹ H. Schelsky a G. Friedmann, kteří mezi postavením dělníka v kapitalistické nebo socialistické továrně nevidí podstatných rozdílů. G. Friedmann z toho vyvozuje ve své knize *Où va le travail humain?* i obecnější závěr, že „...sovětská společnost nevyřešila problém humanizace práce“. Friedmann, encyklopedický vzdělaný sociolog, se ve svých pracích na mnohých místech zmiňuje i o tom, že je především třeba uskutečnit „velké hospodářské a společenské změny“, aby se dělník „citil součástí kolektivu“ a „společnosti a aby „chápal souvislosti své práce s celkem“.² Jakkoli se Friedmann vyhýbá formulovat své vlastní stanovisko k tak choulolistickým otázkám, jako je problém zespočetnění výrobních prostředků jako základního předpokladu pro tvorbu lidských vztahů, nevyhýbá se uvedenému problému zcela, neboť aspoň pod čarou cituje Mermoze: v mechanizované výrobě „je radost z práce možná jen tehdy, jsou-li výrobní prostředky kolektivním majetkem dělníků“.³

Z objektivního vývoje kapitalismu možno učinit tyto závěry: 1. Kapitalismus, jakkoliv se snaží svým systémem „human relations“ vytvořit jakousi „harmonii zájmů“ mezi kapitalisty a dělníky, není konečkoncům schopen vyřešit třídní rozpor mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými. Je tomu tak především proto, že kapitalismus má svou demarkační čaru, za kterou není ochoten jít, a to ani tehdy, kdyby se dělníkům vyhovělo ve všech požadavcích demokratického charakteru. 2. Praxe „human relations“ je jedna z liberálních metod monopolistické buržoazie,

charakterizovaná dílčími nepodstatnými reformami a ústupky dělnické třídě, neboť „metody násilí, metody odmítání jakýchkoliv ústupků dělnickému hnutí“⁴ nemůže ve změnách podmínek a za změněného poměru sil mezi socialismem a kapitalismem buržoazie doma zcela plně využívat. Paradoxní na celém systému „human relations“ je to, že navenek vystupuje jako jev humánní, avšak ve své podstatě není ničím jiným než účinným systémem popoháněčství, nebo, jinak řečeno, fordovsky adaptovanou intenzifikací práce. „Human relations“ plní funkci jakéhosi filtru, kterým mají procházet revoluční akce dělnické třídy namířené proti kapitalismu.

Charakteristickým rysem teorie a praxe „human relations“ je metafyzické izolování společenských jevů a procesů v průmyslových podnicích od celospolečenských vztahů a zákonitostí a idealistické odtrhávání společenských vztahů od jejich ekonomického základu. Tento přístup je typický pro subjektivistickou metodu v sociologii, jejímž druhým zdánlivě protikladným rysem je vytrhávání libovolných částí či oblastí ze sítě společenských vztahů a povyšování těchto částí na úroveň podstatnosti. Rysy nebo stránky, které jsou vlastně částí — v konkrétním případě — kapitalistického velkopodniku, se považují za obecně platné pro celou kapitalistickou společnost. Klíč pro řešení rozporů uvnitř kapitalistického podniku je považován za univerzální klíč pro řešení rozporů na úrovni kapitalistického řádu. Západoněmecký sociolog H. Schelsky tvrdí, že podnik není jen místem technické produkce, ale i institucí „společenským a částí celkového řádu společnosti, který je jejím významem ovlivňován“.⁵

Literatura, která se z nejrůznějších stránek zabývá otázkami lidských vztahů, je bohatá — ovšem pokud jde o literaturu nemarxistického původu. To není náhoda. Boj kapitalismu se socialismem je v současných podmínkách relativně výhodný pro buržoazii a její ideologii, protože kapitalismus má převahu v masové spotřebě. Tato výhoda je jen dočasná, neboť rozvoj výrobních sil v socialistické společnosti den ze dne podlamuje argumenty buržoazní ideologie právě tím, že se socialismus nezadržitelně blíží k bodu masové spotřeby. Je tedy logické, že se v budoucnosti bude boj mezi socialismem a kapitalismem postupně přesouvat do jiné sféry, do sféry boje o bohatší náplň života člověka a lidských vztahů. Socialismus svou povahou v praxi dokazuje, že mu jde od začátku až do konce právě o tyto problémy, o problémy humanizace člověka. Socialismus nevidí v rozvoji výroby a spotřeby svůj cíl, ale předpoklad pro všestranný rozvoj jednotlivců. V hesle „Vše pro blaho člověka“ je v koncentrované podobě vyjádřena samostatná povaha socialistického humanismu. Jestliže dnes mnozí relativně pokrovní západní teoretikové (Fromm, Friedmann, Mills aj.) kritizují

¹ E. Fromm, *Marx's Concept of Man*, New York 1961.

² G. Friedmann, *Zukunft der Arbeit*, Köln 1953.

³ G. Friedmann, *Zukunft der Arbeit*, Köln 1953, str. 31.

⁴ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 18, české vydání, str. 361.

⁵ H. Schelsky, *Industrie und Betriebssoziologie*, viz Lehr- und Handbuch zur modernen Gesellschaftskunde, Düsseldorf — Köln 1955.

kapitalistickou společnost a odhalují její deformace způsobené masovou spotřebou, pak je to neklamný důkaz toho, že kapitalismus je právě v otázkách humanismu bezperspektivní.

* * *

Vyšla-li na našem knižním trhu obsáhlejší kniha Karla Mácha *Mezilidské vztahy v moderní společnosti*,⁶ je sama o sobě aktuální. V uvedeném případě se aktuálnost stává cílevědomým záměrem autora, cílevědomým v tom smyslu, že Karel Mácha jako jeden z předních českých filosofů střední generace vytyčil aktuální potřebu praxe a postavil do popředí teoretických úkolů ty problémy doby — tj. problémy lidských vztahů —, jež vyžadují interdisciplinárního vědeckého bádání.

Autor si nevybírá problémy akademicky, samoučelně, ale soustřeďuje se na základní otázky a volí adekvátní metody přístupu a řešení. Uvědomuje si, že není v silách jednoho člověka tak důležité otázky vyřešit a proto se spíše snaží problémy stavět. Z pozice nedogmatického marxismu analyzuje různé nemarxistické teoretické systémy; pokouší se z nich vyliminovat momenty lidských vztahů a na určité rovině je integrovat jako problémové hledisko či pole, s cílem postupně vytvořit vědu o lidských vztazích. Není proto náhodné, že hned první kapitola jeho knihy pojednává o předmětu vědy o lidských vztazích. Charakter této kapitoly má své specifické místo a funkci, která je částí ucelené koncepce celé práce. Specifické místo této kapitoly spočívá v tom, že zde autor pojímá předmět vědy o lidských vztazích jako „teoretický projekt“. Poznámenejme, že podstatné části kapitoly byly již uveřejněny v Sociologickém časopise č. 3 z roku 1965. Již zde se ukázalo, že autor nadhodil problematiku velmi aktuální a společensky nanejvýš závažnou. Důkazem toho byly i diskusní příspěvky uveřejněné v tomto časopise.

Na první kapitole knihy je sympatické a logické především to, že autor ve svých dalších úvahách vychází z těchto základních premis: a) neexistuje žádná souhrnná marxistická práce o problematice lidských vztahů, b) dosavadní světová literatura si spíše všímá jednotlivých aspektů lidských vztahů, c) naše literatura z oblasti společenských věd se zabývala problematikou lidských vztahů víceméně všeobecně, a to ještě pod vlivem dogmatismu, d) vznik nové disciplíny, sociologie, ovlivňuje naše vědomosti o struktuře marxistických společenských věd, e) kategorie „lidské vztahy“ není blíže vymezena a proto v celkové úvaze autora figuruje spíše jen jako pracovní kategorie, která předběžně vyjadřuje všechny přirozeně vznikající a vzniklé vztahy mezi lidmi (str. 11).

V duchu těchto premis rozvíjí autor své úvahy o lidských vztazích, nevyhýbaje se přitom různým úskalím, která logicky vyplývají z nerozpracovanosti dané problema-

tiky. Autor těžkosti a úskalí nikde nezakrývá, naopak snaží se je ještě více zvýraznit a zaujmout k nim vlastní stanovisko. To je zřetelné tam, kde klade otázku, jaké místo zaujímá kategorie „lidské vztahy“ v jednotlivých společenských vědách: v sociologii, sociální psychologii, antropologii, filosofii, sociální hygieně a sociální teorii architektury.

Na otázku, zda existuje věda o lidských vztazích, odpovídá autor záporně. Pokud se střetáváme s určitými teoriemi lidských vztahů, nejde o vědu, ale spíše „o určité prvky vědeckosti v těchto teoriích“ (str. 39). Autor s potěšením konstatuje, že už dnes existují mnozí teoretikové, kteří se snaží problémy lidských vztahů řešit koncepčně.

Při vytyčování předmětu vědy o lidských vztazích je autorovým metodologickým východiskem Marxovo rozlišování dvou prvků ve vztazích mezi lidmi: sociálního a lidského. Toto východisko se jeví jako pozitivní a je zejména z hlediska sociologické disciplíny verifikovatelné. V sociologii malých skupin je sociální a lidský prvek modifikován existencí tzv. formálních a neformálních vztahů.

Autor správně poznamenává, že věda o lidských vztazích existuje spíše jen jako teoretický projekt. Nepodává ucelenou definici jejího předmětu, spíše se snaží naznačit obrys struktury problematiky, která by měla být řešena na její úrovni (problém člověka jako základní problém, problém člověka jako lidského druhu, problém zespolečenšťování a jeho motivace, problém lidského sebeurčení, problém odcizení). Základním úkolem by mělo být zkoumání sociálního prostředí a komplexu sociálních podmínek, které umožňují vznik a rozvoj lidských vztahů nebo jejich defektů.

První kapitolu uzavírá autor pojednáním, v kterém shrnuje námítky a argumenty proti projektu vědy o lidských vztazích. Dospívá nakonec k závěru, že věda o lidských vztazích má své oprávnění, protože otázkami spadajícími do jejího předmětu se dosavadní společenské vědy dostatečně nezabývají. Je možné předpokládat, že s plným rozvojem společenskovědního bádání v tradičních disciplínách dojde k splývání jejího předmětu s předměty jiných věd (str. 47), ovšem v současné situaci se jeví objektivní potřeba systematicky zkoumat problémy lidských vztahů v rámci samostatné vědecké disciplíny, tj. vědy o lidských vztazích.

Druhá kapitola (*Věda o lidských vztazích*) patří k nejvýznamnějším částem Máchovy knihy. Autor v ní velmi zdařile ukazuje na základní genealogické souvislosti koncepcí filosofické antropologie (Marx, Schaff, Sartre, Fromm, Freud), přechází k analýze odcizení, hierarchie hodnot, a problemem humanologie kapitolu uzavírá. Jde o bohatou strukturu zajímavých otázek, které by si zasluhovaly daleko větší pozornost, než recenze dovoluje. Zejména analýza kategorie lidskosti a její spojení s problematikou přirozeného uspokojování přirozených potřeb je podnětná a teo-

⁶ K. Mácha, *Mezilidské vztahy v moderní společnosti*. Vydavatelství politické literatury, Bratislava 1967, str. 376.

reticky nosná. Domníváme se, že zde autor neklade nějaké zbytečné problémy, ale skutečně jen to, co obohacuje a rozvíjí jeho teoretický projekt. Jemný a kritický přístup k autorům jak marxistickým, tak i nemarxistickým, rozeznání jejich kladných i záporných stránek, je projevem nejen důsledné vědeckého postupu, ale i uplatňování správné relace všelidského a třídního, což je z hlediska teorie lidských vztahů zvláště důležité. Typické je to zejména u kritiky Frommovy koncepce.

V třetí kapitole (*Historia magistra*) si zasluhuje pozornost zejména rozbor koncepce lidských vztahů F. Tönniese. Pojednání o této koncepci je z teoretického i metodologického hlediska tak pregnantní a přesné, že je možné označit je za jedno z nejzdařilejších míst v knize. Je příkladem toho, co se dá z nemarxistické literatury vytěžit. Přistupuje-li se k pracím nemarxistických sociologů nedogmaticky. Autor si nejprve všimá, co zůstalo v Tönniesově díle dodnes aktuální, na druhé straně ho však kritizuje za poplatnost německému maloměstství a za subjektivismus v pojetí kategorií *Gemeinschaft* a *Gesellschaft*. Správně ukazuje na dvě stránky Tönniesova vlivu na další rozvoj sociologie. Zatímco jeho vztahové pojetí lidského faktoru poskytlo systém vědeckých pojmů a podnítilo zájem teoretické fronty o problematiku lidských vztahů, glorifikování šosáckých poměrů se stalo východiskem reakčně orientovaných badatelů. Tönniesova koncepce je naléhavou výzvou ke zkoumání těch sfér lidských vztahů, které jsou společenskovědními disciplínami zanedbávány, anebo existují jen na okraji jejich zájmů. K vybudování vědy o lidských vztazích je zapotřebí důsledně analyzovat teoretické dědictví, v němž jsou elementy lidských vztahů nejvíce obsaženy, toto bohatství kriticky přehodnotit a potom pojmout do systému tvořící se vědy o lidských vztazích. Takový je autorův přístup ke všem koncepcím, které ve své knize analyzuje.

Ve čtvrté kapitole (*Vědecká civilizace*) rozebírá autor vztah přírodního a lidského prvku v člověku, a to zejména v koncepcích dvou významných autorů: H. Schelského a A. Gehlena. Součástí kapitoly je také pojednání o problematice lidského prostředí. Autor si právem klade otázku, do jaké míry se člověk v procesu průmyslové civilizace osvobodil od své závislosti na prostředí, nebo do jaké míry se mu podřídil (str. 168). Potom přechází k podrobné analýze závislosti faktorů „prostředí“ a lidských vztahů se zřetelem na různé aspekty různých vědních disciplín: fyziologie a hygieny práce, psychologie, ekonomiky, estetiky a etiky práce atd. Zastavuje se u stratifikace pojmu „prostředí“ (makroklima, mezoklima, mikroklima) a dospívá k závěru, že mezi nejdůležitější prvky prostředí patří mezoklima. V něm se stýkají vlivy makroklimatu i mikroklimatu, defekty lidského mezoklimatu zasahují výrazně do intimních sfér člověka, lidské mezoklima je nejvýznamnějším činitelem pro fungování makroklimatu, pro zdravou společnost.

Autor zdůrazňuje, že otázka pracovního prostředí, které má pro život člověka a kolektivu největší význam, nemůže být jen čistě odbornou záležitostí hygieniků, fyziologů, psychologů a dalších odborníků. Je to společný úkol, který nutno odpovědně a koncepčně řešit a realizovat na všech stupních řízení.

Akcentováním spojení prostředí s problematikou lidských vztahů přinesl autor v této stati mnohé podněty zcela nového, netradičního charakteru. Podařilo se mu zdůvodnit, jak reálné podmínky lidské existence mnohstranně vstupují do oblasti lidských vztahů, a statistickými údaji přesvědčivě ukázat na některé záporné důsledky průmyslové civilizace v životě moderního člověka.

Pátá kapitola (*Teorie průmyslové civilizace*) je nejobsaáhlejší. Více než na stu stran si autor všimá ekonomické a sociálně politické podmíněnosti lidských vztahů, a to v koncepcích nejvýznamnějších současných západních autorů: R. Arona, A. A. Berleho, J. M. Keynesa, J. K. Galbraitha, P. F. Druckera, E. A. Rostowa, J. Schumpetera, E. Maya a D. Riesmanna. Karel Mácha se představuje jako zasvěcený znalec uvedených sociologů a ekonomů, který citlivě odděluje silná a slabá místa jejich koncepcí, vyzvedává některé nové metodologické prvky, podrobuje kritice subjektivismus, odhaluje sociální determinanty a sociální funkci jednotlivých teorií. Je to plastický, hodnotící obraz duchovní produkce na Západě, která se týká problematiky lidských vztahů.

Kapitola je uzavřena pojednáním o typu osamělého člověka v průmyslové civilizaci. Tato část knihy byla již dříve uveřejněna ve Filosofickém časopise (roč. 1965, č. 5). I když se v této pasáži v podstatné míře promítají mnohé problémy z analyzovaných koncepcí, povšimneme si alespoň stručně některých aspektů, které autor řeší nebo nadhazuje.

Autor při rozboru výlučné věcných a aktuálních problémů současné průmyslové civilizace vychází ze skutečnosti, že „osamělý člověk“ se stal v moderní literatuře jedním z hlavních problémů. Paradoxní v moderní průmyslové civilizaci je to, že typ osamělého člověka existuje uprostřed sociálních vztahů. „Osamocení je druhem svobody (spíše však negativním) a zároveň projevem základního nedostatku svobody“, píše K. Mácha (str. 315). Průmyslová civilizace — alespoň pokud jde o průmyslovou civilizaci západního typu — ještě více zvýraznila rozdíl mezi dvěma vrstvami vztahů v sociálním životě: mezi vztahy sociálními a vztahy lidskými. Tento proces se přirozeně promítl i do celého hodnotového systému individua, skupin i společnosti. Lhostejnost člověka k člověku, ke společenským záležitostem a k různým institucím, uzavřenost apod. jsou průvodním jevem průmyslové civilizace, k jejímž základním antinomiím patří diskrepance mezi rozvinutím sociálních vztahů na jedné straně a oslabením jejich lidského obsahu na straně druhé.

Irena Dubská — pokud máme na mysli tuto souvislost — ve své práci *Americký rok* ukazuje, že egoismus v USA nemá jen „vyšší osvobozující náboj pro jednotlivce“, jak se

domnívají tamější abstraktní humanisté, ale zároveň že představuje i „větší bezohlednost, lhostejnost k osudu druhých, krutost“ (str. 293).

Problém osamělosti člověka je nutno analyzovat z hlediska vnějších i vnitřních faktorů. K. Mácha zcela správně tvrdí, že pochopení vnitřního života druhého člověka a hlavně jeho nezadatelných svobodných oblastí umožňuje — ač to zní paradoxně — skutečně hluboký sociální kontakt. Totiž lidský kontakt. Osamělost, zkoumaná z obecnějšího hlediska, je nejen existenciálním údělem lidského jednotlivce, ale také produktem sociálním, vznikajícím za zcela určitých předpokladů. Nebudeme tuto problematiku dále rozvíjet, i když Máchova kniha dává nesčetné impulsy pro další úvahy i možnosti konfrontovat otázky západní průmyslové civilizace s problémy, které vznikají v podmínkách vyspělých socialistických zemí.

Otázky analyzované v páté kapitole jsou svou povahou a hlavně metodou autorova přístupu zajímavé. Jsou zároveň adekvátní funkčnímu zaměření celé práce, tj. průmyslovému pokusu položit ve formě teoretického projektu základy pro vytvoření vědy o lidských vztazích. Přesto se však domníváme, že autor mohl právě v této kapitole postupovat v některých pasážích úsporněji a věcněji. Jsme toho názoru, že podkapitola *Korporace a J. M. Keynes* je v celkové struktuře kapitoly disfunkční nebo aspoň zbytečná, neboť autor se nachodzenými problémy zabývá střídavě i v jiných částech této kapitoly.

V šesté kapitole (*Problém struktury*) řeší autor už specifitějším způsobem — převážně kategoriemi sociologie — vzájemné působení lidských vztahů a sociálních vztahů. Dosaďme převážně kritický přístup k teoriím lidských vztahů je doplněn pozitivním objasněním obrysů lidských vztahů a jejich vnitřního obsahu vzhledem k sociálním vztahům. Není náhodné, že se výchozím bodem této kapitoly stává pojem struktury; autor pak přechází k analýze biologické struktury a k jejímu významu pro strukturu lidských vztahů. Ukazuje se, že jakékoli zkoumání problematiky lidských vztahů není myslitelné bez teoretických úvah o struktuře sociálních a lidských vztahů. Významná v této kapitole je i konfliktová problematika.

Autor si uvědomuje, že není možné úspěšně vymezit strukturu lidských vztahů prostředky dnešních výzkumů. „Reálně je však možné prozkoumat, za jakých předpokladů lidské vztahy vznikají, nebo naopak, jaké předpoklady podmiňují jejich rozpad“ (str. 365). V úvaze o metodologickém významu modelu struktury lidských vztahů se zdůrazňuje, že hledisko „lidský“ — „sociální“ není spekulativní záležitostí, ale že umožňuje dívat se na problematiku současného člověka měřítky jemu vlastními (str. 365). Přitom autor nezůstává jen při nějakém obecném vymezení, ale správně se snaží blíže postihnout strukturu „sociálního“ a „lidského“ a jejich vzájemnou vazbu. V závěru této kapitoly uvádí, že se dosud nepodařilo vytvořit takovou strukturu, která by umožňovala ade-

kvátní rozvoj lidských vztahů. Identifikaci sociálních a lidských vztahů považuje autor zcela oprávněně za kritérium společenského pokroku.

Poslední kapitola (*Teorie lidských vztahů*) je určitým shrnutím problematiky, která je řešena v celé knize. Autorovi se podařilo v logické zkratce s vysokým stupněm konkrétnosti a přesnosti zformulovat teoretické základy humanologie — vědy o lidských vztazích.

Zmínili jsme se již o tom, že Máchova kniha je neobyčejně podnětná. Důležitější je však skutečnost, že je cenným příspěvkem k rozvoji marxistické teorie. Pokouší-li se ten či onen autor o něco netradičního, není možné používat vůči němu norem kritiky, které se vztahují na tradiční práce. Domníváme se, že Máchova práce vyvolá polemiku. Je do určité míry lhostejná, zda v této polemice budou převládat kladné nebo záporné postoje a hodnocení. Faktem je, že problémy, které K. Mácha nadhodil, už polemiku vyvolaly a to je pro vědu vždy přínosem, protože dobře míněná polemika posouvá rozvoj teorie o kus dále.

Zbývá ještě otázka. Do jaké míry se dá Máchova koncepce lidských vztahů verifikovat? Do jaké míry je z hlediska vědy o lidských vztazích oprávněné ono Máchovo dělení sítě vztahů na „sociální“ a „lidské“?

V posledních letech se u nás uskutečnila řada sociologických a sociálně psychologických výzkumů (např. výzkum brigád socialistické práce, výzkumy pospolitostní struktury v průmyslových závodech, výzkum vlivu práce v obchodě na zdravotní stav zaměstnaných žen, výzkum delinkvence u vojáků základní služby, apod.), z nichž mnohé signalizují, že Máchova koncepce má své opodstatnění. I když objektem těchto výzkumů byly různé stránky sociální reality, dotýkají se více nebo méně problematiky lidských vztahů, nebo k ní směřují. Tato skutečnost je dána mnohorozměrností společenských jevů. K jejich všestrannému postihu nestačí, aby byly zkoumány z hlediska pouze jedné dimenze; musí být studovány také z hlediska teorií o lidských vztazích.

Tento požadavek vědeckovýzkumné práce je do značné míry podmíněn i dynamickým vývojem sociální struktury, zvyšováním její vnitřní složitosti, komplikovaností vztahů jejích elementů a stránek. S rozvojem výroby a organizačních vazeb moderní společnosti se přirozeně dostávají do popředí otázky mezilidských vztahů, jejich funkcí v životě společnosti, jejich souvislostí se sociálními vztahy. Řečeno slovy K. Máchy, nemůže jít jen o chladnou sociologickou úvahu nad materiálem, nutno vedle ní přihlížet i k intimní a osobnostní sféře člověka (str. 7), respektovat lidskou problematiku jednotlivce.

Domníváme se, že tato oprávněná tendence je mnohými výzkumy plně potvrzována. Stále intenzivnější se studují otázky sociálního klimatu v socialistickém podniku, utváření mezilidských vztahů v průmyslových závodech se snahou zachytit životní problémy člověka v úplnosti jejich projevů a ověřit si, nakolik sociální prostředí představuje